

תל-אביב בעיתונות אגודת ישראל

יוסף פונד

צוהר לאגודת ישראל

בניסן תרס"ט (1909) התכנסו מייסדי תל-אביב להפיל גורל לחלוקת המגרשים לבניית בתיהם. כשלושה חודשים מאוחר יותר, באב תרס"ט, התכנסו בעיירה באד-הומבורג שבגרמניה אישים יהודים אורתודוקסים מכמה מדינות באירופה והחליטו לייסד ארגון עולמי של היהדות החרדית.¹ ההחלטה יצאה לפועל שלוש שנים לאחר מכן, בוועידה שהתקיימה בקטוביץ ובה נוסדה אגודת ישראל. באותה שנה נוסדה בירושלים אגודת ישראל שבארץ ישראל, וב-1916 גם בפולין, שם היא כונתה "שלומי אמוני ישראל". אגודת ישראל נוסדה מתוך כמיהה לאחד את החרדים בכל הארצות באיגוד אחד, אך היא לא הייתה עשויה מקשה אחת, והייתה שונות בתפיסות הפוליטיות, החברתיות והתרבותיות של מרכיביה.

מייסדי אגודת ישראל העולמית ומנהיגיה ישבו בגרמניה והיו חניכי תרבות מסורתית שכללה גם לימודי השכלה כללית ("תורה עם דרך ארץ"). לעומתם, מנהיגי אגודת ישראל בארץ ישראל היו, בשני העשורים הראשונים לייסודה, בני היישוב הישן שהסתגר ואסר על קליטה של התרבות הכללית. מנהיגי אגודת ישראל בפולין, שבה אוגדו רוב חברי אגודת ישראל העולמית, צידדו בשיתוף פעולה מדיני עם הציונות, בעוד מנהיגי האגודה ביישוב הישן דרשו להתבדל מהציונות ולא להשתתף במסודות השלטון של היישוב הארץ-ישראלי. בתוך המחנה האגודאי התגבשו שתי תנועות של צעירים: פועלי אגודת ישראל ("פא") וצעירי אגודת ישראל ("צא") שהציגו עמדות ייחודיות להן, אשר חלקן לא תאמו את עמדות ההנהגה. השונות בתוך המחנה האגודאי יצרה מגוון התייחסויות לבניין ארץ ישראל, ובתוכה לתל-אביב.

הדרך, ביטאונה של אגודת ישראל העולמית שיצא לאור בציריך, דיווח באדר ב' תרפ"א (מארס 1921) על החלטת המועצה המרכזית של שלומי אמוני ישראל לבקש מהאדמו"ר מגור (אברהם מרדכי אלטר) לנסוע בשליחותה לביקור בארץ ישראל.² האדמו"ר הגיע לארץ בערב פסח תרפ"א, וביקר בין היתר בתל-אביב. במכתב לחתנו, הרב יצחק מאיר לויץ, מי שהיה מנהיג אגודת ישראל בפולין, כתב:

אלו שאין יכולים ואין חפצים להשתקע באה"ק [בארץ הקודש] יפרישו כל אחד מהונו סכום מסוים ולקנות לו שם חבל ונחלה [...] ולקשט את עצמי מקודם, עשיתי מיד עם כל החבורה שבאתי עמה ואיזה מיקורי ירושלים – השתתפות על יסוד חברת מניות (אקציון געזעלשאפט) וקנינו בעיר יפו חלקת אדמה כעשרים אלף אמה לבנות שמה בנינים וחנויות ובמשך שנה יגמרו הבנינים. לכן אקווה ואבקש שממני יראו וכן יעשו, כי הגיעה השעה לעשות דברים בפועל.³

תפיסה ארץ-ישראלית זו הנחתה את רוב מנהיגי אגודת ישראל בפולין. מאמצע שנות העשרים רבו העולים לארץ מבין חברי אגודת ישראל בפולין. רבים מהם קבעו את מושבם בתל-אביב והיוו משקל נגד בתוך אגודת ישראל ליישוב הישן בירושלים.

אגודת ישראל העולמית על שלוחותיה הוציאה לאור מאות עיתונים מסוגים שונים, ובהם עיתונים פוליטיים, ספרותיים ואחרים. מאמצע שנות השלושים של המאה העשרים ועד לסופה של המאה יצאו לאור בתל-אביב כשלושים עיתונים; מהם עשרה לפני קום המדינה.⁴ עיתונים אלה, כמו רוב עיתוני אגודת ישראל, חסרו בסיס כלכלי איתן לקיומם והם נדפסו תקופות קצרות. קביעת מערכות עיתונים אגודתיים כה רבים בתל-אביב היא סמן חשוב להתערות פוליטית ותרבותית של חברי אגודת ישראל בעיר.

העיתונים האגודתיים הרבים שיקפו תפיסות אידאולוגיות ותרבותיות שונות. המאמר כולל תיאורים של תל-אביב הקטנה ושל החיים בה כפי שהובאו בכמה עיתונים אגודתיים בארץ ישראל ובאירופה. התיאורים משקפים את התמונה של תל-אביב הקטנה, כפי שציירו לעצמם מחנות שונים באגודת ישראל עד למלחמת העולם השנייה.

קול ישראל – שופר היישוב הישן האגודאי

עד אמצע שנות השלושים הייתה ההגמוניה באגודת ישראל שבארץ ישראל נתונה בידי אנשי היישוב הישן. השבועון קול ישראל, שיצא לאור בירושלים בשנים 1922-1949, נוסד ונערך בידיהם והיה דברה היחיד של אגודת ישראל בארץ ישראל. בכתבות העיתון נעשתה הבחנה בין השכונות הוותיקות שבהן התגוררה אוכלוסייה שומרת מסורת לבין השכונות החדשות בתל-אביב, שאוכלוסייתן הייתה חילונית ברובה וילדיה למדו בגימנסיה הרצלית.⁵ העיתון ראה את עצמו כשומר האינטרסים של האוכלוסייה שומרת המצוות ותקף חוגים חילוניים שפגעו, לגרסתו, במרקם החיים הדתיים של אוכלוסייה זו. עד לשנות השלושים הופיעו רוב הכתבות והדיעות הנוגעות לתל-אביב במדור "יפו". השכונות הוותיקות צורפו לשטח המוניציפלי של תל-אביב בסוף שנת 1922, בראשית דרכו של העיתון, אך הכותרת הודפסה כנראה כדי להדגיש את שונות האוכלוסייה שבשכונות ואת רצון העיתון להיות לה לפה. במדור הובאו ידיעות קצרות או מידע אזרחי בדבר מיסוי, גובה שכר דירה, חיסונים נגד מחלות וכו' לצד ידיעות בדבר אסונות טבע, רצח, גנבות וכיוצא באלה. לדוגמה: "רבו מעשי הגנבות בעיר [יפו] ובתל-אביב. לרגל זה פרסמה עיריית תל-אביב מודעה לסגור הדלתות בלילות. סגולה בדוקה ומנוסה".⁶

היומית". לעומת זאת הוא תיאר כיצד "בליל כל נדרי נהרו המוני צעירים וצעירות לבתי הקפה ביפו", בעלי בתי הקפה נאלצו להוסיף שולחנות וכיסאות, הרחוב המה אדם והאוטובוסים היו עמוסים בצעירים שלא הותירו מקום לתושבים הערבים המקומיים. ביום הכיפורים, "בשעה שבבתי הכנסת הגיע הש"ץ [השליח ציבור] לעבודת הכהנים – עסקו צעירים מת"א בעבודה אחרת! במשחק הרולטה היא אמצאת אל-קאפונה [מראשי הפשע בארה"ב] ושות', בתוך הבאר של לואיזידים ברח' בוטרוס"¹⁰.

תופעות חילול השבת בתל-אביב וניסיונות להפסיקן הביאו לעתים למאבקים אלימים בין תושבים דתיים לחילוניים. קול ישראל תיאר מצב זה מנקודת מבטו: "ביום השבת הופרע שוב שלום הצבור בתל-אביב. תנועת אוטומובילים ועגלות ברחוב אלנבי על פני בית הכנסת הגדול בתל-אביב וקריאות של בוז (לא מצד הקהל כלפי המחללים אלא... מצד הנוסעים בעגלות כלפי היהודים המתפללים) עוררה את רוגז היהודים שבתל-אביב שרצו לעכב את התנועה. ושוב הזומנה משטרה, ושוב הוכו יהודים חרדים... ושוב נאסרו 16 יהודים מהמפגינים לכבוד שבת"¹¹. בסיום התיאור עמד הכותב על ההבדל בין תל-אביב לירושלים, שבה אפילו הערבים יודעים לכבד את אמונת שכניהם היהודים.

מכירת מזון לא כשר

מכירת בשר לא כשר בתל-אביב, גם אם לא כתופעה נפוצה, הייתה פן נוסף של חילון העיר. ידיעה על חנות כזאת, תחת הכותרת "בשר טריפה בתל-אביב", הובאה בשבועון די אידישע שטימע שנכתב באידיש, צורף לקול ישראל בשנת 1932 ויועד לנשים שביישוב הישן האגודאי. הידיעה הובאה מפי הגברת פ', שראתה ברח' רמב"ם בתל-אביב אישה קשישה חבושה בפאה נוכרית שיצאה מאטלזי המוכר בשר טריפה. משנשאלה אם היא יודעת שבאטלזי נמכר בשר טריפה, הקשישה, שקנתה במקום דרך קבע, אחזה בראשה וצעקה: "הייתכן? כיצד יעלה על הדעת שבאטלזי יהודי בעיר יהודית ימכרו טריפה"¹². המעשה הוצג כהתגרות מכוננת וכפגיעה בציבור הדתי, שהרי מדובר בעיר יהודית והחנות מוקמה ברחוב על שם הרמב"ם.

רחצה מעורבת

הרחצה המעורבת של נשים וגברים בחוף תל-אביב הייתה לצנינים גם היא בעיני הציבור החרדי. צעירי אגודת ישראל שבירושלים הונהגו בידי היישוב הישן. בערב פסח תרצ"ט הם הוציאו לאור בירושלים גיליון ראשון של עיתונם דגלנו בעריכת עמרם בלוי. העיתון תיאר את הרחצה המעורבת בשפה בוטה וביקש מהתושבים הדתיים של תל-אביב לדרוש מהעירייה להפסיק רחצה זו:

לבנו יקודאש ועינינו דמעות דם בהעלותנו על לבנו לאיזה מצב הגענו... כונתנו הפעם להנבלה הגדולה והפרצה האיומה בחומת דת קדשנו בטהרת-קדושת-ישראל הנעשית לעין השמש בעיר העברית תל-אביב, העובדה המחפירה של רחיצת תערוכת אנשים ונשים בימה של תל-אביב הממיטה קלון על עם ישראל כולו [...] אחינו היקרים אינכם זקוקים לצאת "ברומחין ובסייפין" בכדי להסיר את הקלון.¹³

קול ישראל, שופרו של היישוב הישן באגודת ישראל, ראה בתל-אביב שתי פנים מנוגדות: "עיר מלאה סתירות ומלאה אי התאמה". מחד גיסא, בבית הכנסת הגדול המתפללים אמרו תהלים במשך ארבעים יממות רצופות, "דבר שאינו מצוי וכמעט לא נשמע בהקהלות היותר חרדיות", ומאידך גיסא, "תל-אביב מסדרת נשף מסכות ובחירת מלכת יופי וראש עירית תל-אביב יקבל את מלכת היופי". "הרי תל-אביב תל פיות של אמירת תהלים בצבור ובהמון [...] והרי תל-אביב פרועה תל היהדות ותלה של מוסר היהדות"⁷. קול ישראל העדיף להדגיש את הפנים השליליות של העיר.

תל-אביב של חילון

אגודת ישראל כתנועה אורתודוקסית נאלצה להתמודד עם תופעות שונות של חילון באוכלוסייה התל-אביבית. קול ישראל הציג עמדות מיליטנטיות בהתמודדות עם החילוניות, וביקש שבני היישוב האגודאי החדש שבתל-אביב ילכו בדרכו.

חילול שבת והג

נושאי המאבק העיקריים של קול ישראל בעניין חילון תל-אביב היו בתחום חילול שבת וחג. חלק גדול מהידיעות ומהכתבות עסק בחילול שבת של אוכלוסיות חילוניות בעיר. העיתון הבחין בינו לבין הנהלת העירייה שפעלה למנוע חילול שבת בתחום הציבור. המחנה הסוציאליסטי היה מקור עיקרי לחילולי השבת בדיווחי קול ישראל, והאיבה למחנה זה לא הוסתרה. כך, לדוגמה, בתיאור מאבק באספת פועלים שהתקיימה בשבת, נכתב: "בהסינימה עדן התלקחה קטטה בשביל שאלת השפה שעוררו אחדים מהפועלים בעת האספה בבוקר, והאראלים נצחו את המצוקים, והאספה הופרעה"⁸. מטבח הפועלים שפעל מול קולנוע "עדן" תוך חילול שבת הסעיר את רוחות תושבי הסביבה שומרי המצוות: "מדי שבת בשבתו עשן גדול ואש מתלקחת יוצא מהמטבח ומשחיר פני כל היושבים סביב לו והעוברים דרך בו בלכתם להתפלל לפני קדוש ישראל שקדש את יום השבת". קול ישראל דיווח על מחלוקת שהתגלעה בין תושבים שביקשו לצאת להפגין נגד חילול שבת לבין "אחרים שהציעו לפעול במתניות". דעת המתונים ניצחה ונשלחו מכתבי בקשה לגורמים שונים, ובהם העירייה, להפסיק את פעילותו בשבת. העירייה ענתה במכתב מיום כ"ז באייר תרפ"ב שהובא בעיתון במלואו, "למען קיים מה שכתוב והוקע אותם נגד השמש, ישמעו העברים ויבושו". במכתב הודיעה העירייה כי דנה בנושא בכובד ראש

ובאו לכלל החלטה שנחון לאחוז בכל האמצעים נגד הדבר הזה. אולם בתור הנהלה עירונית אין לנו הכח האקזקוטיבי הדרוש כדי לפעול על מי שהוא בעינינו דת חוץ מהשפעה מוסרית. אולם היות שאנו מוצאים כי המכשלה הזאת היא תחת ידי הנהלה הציונית שלהם הכח להשפיע עליהם [...] שלחנו להם את העתקת מכתבכם הנ"ל וביקשנו מהם שיאחזו בכל האמצעים הדרושים כדי להבטיח את שמירת השבת במוסד הנ"ל.⁹

בנובמבר 1933 השתמש קול ישראל בכתיבה אירונית כדי לתקוף התנהגות צעירים חילונים מתל-אביב ביום הכיפורים. בכתיבה, שהוכתרה בכותרת "יום הכיפורים ביפו עיר הקודש", הבהיר הכותב שאין בדעתו לסקור ולתאר את המניינים ואת בתי הכנסת בתל-אביב וגם לא למנות את מספר המתעלפים, "זאת אנו משאירים לעתונות

מחלוקת רצויה והכרחית. "ואתם חרדי יפו שכונתכם רצויה [...]. אל תתיראו לא מ'אחדות טבעית' ולא מ'מחלוקת טבעית' [...]. בהתחברכם ח'ו [חס וחלילה] לחבר פושעים מחללי שבת ואוכלי נו"ט [נבלות וטרפות] תפרצו את מעשיכם והיתה לכם 'אחדות בלתי רצויה'."¹⁹ באחת מהדחיות של מועד הבחירות נומקה הדחייה בנסיעתו של ראש העירייה, מר מאיר דיזינגוף, לארצות הברית. קול ישראל כינה זאת "אמתלה", והסביר: "יודעי חן [חכמת נסתר] מבינים הסבה במובן זה בהיות שהשכונות החרדיות עומדות להכניס את חקת השבת על אפם ועל חמתם של האריסטוקרטים המתבישים עם עצמם [...]. ובכך חושבים המה כי במשך הזמן [של הדחייה] יתקררו החרדים ויתורו על העיקר הרציני הזה ואז יהיה הנצחון לצדם, אבל המסכנים הנאורים טועים בחשבונם."²⁰

אגודת ישראל התל-אביבית

העלייה הגדולה מפולין נתנה את אותותיה בהרכב חברי אגודת ישראל בארץ ישראל. מספר העולים האגודאיים הלך וגדל ובאמצע שנות השלושים חל מהפך בהנהגת האגודה: לאחר מאבק עברה ההגמוניה על התנועה לידי מנהיגי היישוב האגודאי החדש. קנאי היישוב הישן לא השלימו עם מהלך זה ופרשו מאגודת ישראל.²¹

היישוב האגודאי החדש אופייני בפתיחות תרבותית רבה יותר מזאת של היישוב הישן ובכוננות לשתף פעולה עם התנועה הציונית, והשתלב בפעולות לבניין הארץ. מרכז היישוב החדש, מוסדותיו ומערכות עיתוניו, מוקמו בתל-אביב. בראשית 1933 מונה בנימין מינץ בידי אגודת ישראל בפולין למנהל לשכת המודיעין לעולי פולין בתל-אביב. לשכה דומה פתח יעקב לנדוי לעולי גרמניה, ובאותה שנה הם איחדו את פעולותיהם ועמדו בראש תנועת פועלי אגודת ישראל, שייצגה חלק גדול מחברי אגודת ישראל שביישוב החדש.²²

הסתדרות צעירי אגודת ישראל קבעה גם היא את מושבה בתל-אביב, ובאמצע שנות השלושים "הרחיבה הרבה את חוג פעולתה ועברה לדירה חדשה במרכז העיר ברחוב הרצל 34".²³ נוסדו עיתונים חדשים של מחנות היישוב החדש האגודאי ומערכותיהם מוקמו בתל-אביב: **שערים**, עיתון פועלי אגודת ישראל החל לצאת לאור ב-1941; **דגלנו**, עיתון צעירי אגודת ישראל החל לצאת לאור ב-1941 בירושלים, בעריכת עמרם בלוי, אך לאחר שיצאו לאור כמה גיליונות הועברה המערכת לתל-אביב ועריכתו הופקדה בידי חיים מנדל; בספטמבר 1941 החל לצאת לאור ה**דרך**, עיתון היישוב האגודאי החדש, במקביל לקול ישראל הירושלמי. עוד נוסדה ב-1942 הוצאת ספרים אגודאית ראשונה בארץ ישראל בשם "נצח", שמשרדה היו ברח' רוטשילד 27 בתל-אביב.

אנשי אגודת ישראל שבתל-אביב השתלבו בחיים הדינמיים של העיר הצומחת. ראייה לדבר ניתן לראות בעמודי מודעות של אחד מגיליונות ה**דרך**. הוצאת נצח פרסמה מודעה על ספרים חדשים שיצאו לאור; בית מסחר ספרים חורב, בנחלת בנימין 16, הודיע כי ניתן לרכוש אצלו "ספרי קודש, גמרות, חומשים וסדורים"; א' וה' פרידלנדר מכרו "טלתיים ותפילין, מחזורים מכל המינים, אתרוגים מובחרים"; ובאמצע עמוד מודעות הודפסה מודעה גדולה ובה תמונת גבר חבוש מגבעת ולבוש קפוטא ולידה הכיתוב: "החיש המומחה לגברים בפרט למלבושי חרדים וגם מודרניים מכל הסוגים [...]. ליבוש מנדרובסקי רח' עליה 14".²⁴

הגיגת הסילוסטר

האוכלוסייה החילונית מהמעמד הבינוני שעלה לארץ מאירופה הביאה עמה, בין היתר, את הנוהג לחגוג את כניסת השנה הגרגוריאנית החדשה, סילוסטר. **דרכנו**, עיתון אגודת ישראל בפולין, דיווח לקוראיו בראשית שנת 1935 על "כרוז" שעריית תל-אביב פרסמה אל בעלי המסעדות ומקומות הבילוי הציבוריים בעיר, "לבל יהינו לערוך השתא שעשועים לחגא 'הסילוסטר' לשנת האזרחים החדשה בהיות כי זה מנהג-זר יליד-נכרים". העיתון התייחס בשמחה להודעת העירייה: "ידיעה זו משמחת היא מבחינה זו שהיא מראה שהבעלים העכשוויים של העירי' [העירייה] התחילו להבין עד כמה צריכים להתרחק מן המנהגים הנכריים והדומים להם שהתחילו להתגנב לתוך הישוב העברי החדש לקנות שמה זכות אזרח".¹⁴

העברים החדשים

תל-אביב התפתחה לעיר הומה. אוכלוסייתה החילונית הלכה וגדלה ובשנות השלושים הופיעו בה הניצנים הראשונים של תנועת "העברים הצעירים",¹⁵ שהתנגדה עקרונית ליהדות המסורתית, על ערכיה ומוסדותיה. תפיסות צעירים אלה שיוו לעיר בעיני קבוצות באגודת ישראל אופי חילוני אידאולוגי.

אליעזר שינדלער, פובליציסט, עסקן אגודאי ושותף לדרכו הרעיונית של ד"ר נתן בירנבוים בגיבוש רעיון "העולים", ובניסיון לישמו,¹⁶ ראה את הכרך ההומה ואת חברת ההמונים שבתוכו כגורם מרכזי בחוליי החברה היהודית המודרנית ובחילוניה. תנועת העברים הצעירים הייתה, לגרסתו, תוצר של בניית תל-אביב ככרך תעשייתי מנוכר ליחיד וחסר רוח יהודית:

אסור לירושלים להפוך לכרך תעשייתי נוסף כבבל של אירופה ואמריקה, כך הזהירנו ד"ר בירנבוים לפני 15 שנה, לפני שחזינו ב"נפלאות" תל-אביב, ב"פעילות התרבותית" של "העברים החדשים" [...]. עוד קודם שהגיעה הבשורה מתל-אביב ש"הדת בארץ ישראל צריכה להיות לחימה נגד הדת".¹⁷

הבחירות לעירייה

מקום רב הוקדש בקול ישראל לנושא הבחירות לעיריית תל-אביב. מועד הבחירות נדחה כמה פעמים בשל מאבקים בין חוגי שמאל לימין בעיר, בין תושבי השכונות הוותיקות לתושבי השכונות החדשות, והן התקיימו לבסוף ב-24 בינואר 1924. עורכי קול ישראל באו מתוך מנהיגות אגודת ישראל וידעו היטב את ערך ההתארגנות הפוליטית ואת כוחה. רוב התושבים הדתיים של תל-אביב נקטו עמדות מתונות וביקשו לשתף פעולה עם הגורמים החילוניים המתונים שבעיר. עורכי העיתון ביקשו לארגן בתל-אביב כוח פוליטי מיליטנטי שיהיה נתון להשפעתם ויוכל לפעול בעירייה כאופוזיציה לוחמת, להופיע "קוממיות".¹⁸ הם הבהירו לתושבים הדתיים כי הבחירות "אורבות" ליהדות החרדית והציעו: "כלום לא תרצו לשמוע את דעתם של 'בעלי נסיון' ו'בעלי נסיון' שאתם זקוקים להם עכשו הינם בירושלים".

קול ישראל הבהיר לתושבים הדתיים בתל-אביב כי הם עומדים בפני "כחות הרס מאוחדים". תחילה הם יבקשו רק ויתורים משניים בנושאים דתיים ולבסוף יפגעו גם בעיקרים דתיים. הוא גינה את אלה שמטיפים לאחדות ומוכנים לקבל עליהם את "שלטון העריצים הציוני". לגרסתו אחדות רצויה רק עם בעלי ברית, ובמקרים מסוימים

ברור למערכת קול ישראל כי התשובה תהיה שלילית. כותב הידיעה הבהיר כי לו החרדים בשכונות הוותיקות היו חוברים לחרדים בשכונות החדשות ב"גוש אחד", היו זוכים ל"די כוחות בהנהלה" ואז היו דרישותיהם כמיעוט היו נשמעות.³⁰

חיי התרבות

אליטה תרבותית מאנשי היישוב החדש שבאגודת ישראל ניסתה להשתלב גם בחיי התרבות של תל-אביב. חלוץ קבוצה זאת היה מאיר וידיסלבסקי (1903-1945), פובליציסט, מבקר אמנות, ממנהיגי פועלי אגודת ישראל ומי שהקים וניהל בתל-אביב את קופת מלווה וחסכון של פא"י. הוא הצטרף לחוג הסופרים של כתב העת הספרותי **כתובים** שבעריכת שלונסקי, והוציא לאור בתל-אביב כתב עת, **בטוי**, שנועד לשמש במה לסופרים ולאנשי רוח מהמחנה האגודאי.³¹

וידיסלבסקי פרסם בגיליון הראשון של **בטוי** מאמר ביקורת משווה בין ציורי ראובן רובין שהתגורר בתל-אביב לבין ציורי שאגאל. "נעים לנו מאד ראובן בתור צייר בשל עצמו. לא כאמן עברי דוקא, אלא כאמן סתם שמחפש דרך אל תוך התמימות המשתחררת מן השלשלאות הסנסציוניות שבעולם האמנות". על ציוריו מנופי תל-אביב הוא כתב: "כמה אי-תנועה למשל בתמונות תל-אביב-הפריז בזעיר אנפין על חולות אסיה?".³²

פעילות התרבות היהודית "עונג שבת" – הרצאות ולימוד בנושאי יהדות – שחיים נחמן ביאליק הנהיג בשבתות בתל-אביב משכה אליה קהל גדול, עד שהוקם לשם לכך אולם "אוהל שם". וידיסלבסקי לא ראה בפעילות תחליף לתפילה וללימוד המסורתי, אך ראה בה פעילות חיובית המוכיחה עד כמה גדולה הכמיהה לשבת: "בואו וראו כמה נתחבבה השבת על ההמונים כאן – מתקבצים יהודים בימי השבתות להתענג על קדושת השבת ומנוחתה ותבינו כמה חילול שבת ופריצות השבת יש במקום אחר".³³

תערוכת יריד המזרח שארגנה בתל-אביב חברת מסחר ותעשייה בע"מ, התמקדה בהצגת תוצרת היישוב העברי והייתה למעין אירוע תרבות המוני. מידע על התערוכה הראשונה שהתקיימה בנווה צדק בשנת 1924 הובא בעיתון אגודת ישראל בפולין. לפי מידע זה תערוכת המזרח הקרוב שבארץ ישראל תמוקם על שטח של 11 דונם שבהם יוקמו מבנים אשר במרכזם מבנה בשטח של 1,000 מ"ר.³⁴ תערוכת יריד המזרח השלישית התקיימה בשנת 1929 בנווה שאנן. קודם לפתיחתה התפרסמה על פני שני עמודים בגיליון השלישי של **בטוי** (תמוז תרפ"ט) תמונת "המראה הכללי של תערוכת ארץ המזרח הקרוב בתל-אביב פסח תרפ"ט".

פועלים אגודאיים

העולים הצעירים מהמחנה האגודאי לא בחלו בעבודת כפיים גם כשבאו ממשפחות מבוססות כלכלית. בנימין מינץ ומאיר וידיסלבסקי, ממנהיגי פועלי אגודת ישראל, בני משפחה אמידה בלודז', עבדו בבואם לארץ כפועלי בניין ולאחר מכן כעובדי דפוס. תנועת פועלי אגודת ישראל ניסתה לאגד את הפועלים החרדים כדי לשמור על זכויותיהם ולהקל על השגת עבודה. חלק מהפועלים האגודאיים התארגנו במסגרת קואופרטיבים לבנייה כשהם מחלקים ביניהם את רווחי עבודתם.

דרכנו, עיתון אגודת ישראל שיצא לאור בוורשה, דיווח לקוראיו

ככסלו תש"ג (נובמבר 1942) דיווח הדרך כי חברי פועלי אגודת ישראל קנו 21 דונם מעבר לירקון במטרה להקים שם שכונה בשם קרית אחיעזר. הקרקעות "הועברו במשרדי הטבו [...] על שם המשתכנים".²⁵ בגיליון אחר נדפסה ידיעה על צרכניה של אגודת ישראל בשם "צידה", שנפתחה ביוזמת עסקני התנועה. הצרכניה "תספק לחבריה צרכי המחיה לכלכלת הבית, כלים וכל מני חמרים מועילים".²⁶

מבני דת

הקהילה הדתית בתל-אביב הלכה וגדלה ונזקקה למבנים לקיום אורח חייה. ראשון להם היה בית הכנסת. בניית בית הכנסת הגדול בתל-אביב זכתה בקול ישראל להערכה חיובית: "בנין בית הכנסת בתל-אביב הולך ומתפתח יפה ויהי' באמת היכל תפארת מהצד הטכני. הקירות עוד מעט ונגמרו אבל גמר הבנין חושבים שיארך עוד אילו חדשים". גם לתקלות שבהפעלת בית המרחץ העירוני הוקדש מקום: "בנין בית המרחץ למרות שנגמר בכ"ז [בכל זאת] טרם נפתח כי המכונות אינן מתאימות לפי התכנית שהי' צריך להיות עפ"י חוקי ההנדסה והדבר צריך תקון אשר יעלה בסכום לא קטן".²⁷

מבנה חיוני לאוכלוסייה שומרת המצוות היה המקווה. באוגוסט 1934 נדפס בקול ישראל מכתבו של עולה מסלובקיה שהתיישב בתל-אביב וקבל על שבעיר שמספר תושביה כ-100,000 פועל מקווה אחד בלבד. "על נשי תל-אביב לכתת רגליהן ממקום שהן גרות דוקא אל מקוה זו". לדבריו סוכל ניסיונו ליוזם בניית מקווה נוספת בשכונת מאה שערים מאחר ש"העירייה של תל-אביב אינה נותנת רשיון לבנין מקוה לנשים בגבול העירי". בתגובה הובאה בעיתון תשובתו של מר ישראל רוקח, ממלא מקום ראש העיר, שהסביר כי הוחל בבניית מקווה נוסף אך חלו עיכובים בבנייתה בגלל בעיות חוקיות שמנה במכתבו. בסיום המכתב הוא הודיע: "ביום 17.1.1934 קבלו רשיון לשניים ולגמר בנין שבקשו וכל הזמן בונים".²⁸

חינוך דתי

העולים האגודאיים הראשונים מצאו בתל-אביב תשתית חינוכית דתית בחלק מן השכונות הוותיקות. עם זאת הם העדיפו להקים תלמוד תורה משלהם, שלא הצליח להתקיים לאורך זמן. על כך קבל מינץ, ממנהיגי פא"י, בתמוז תרפ"ט: "נוסד ע"י אג"י [אגודת ישראל] בתל-אביב לפני איזה שנים תלמוד תורה, בהנהלתו של מר ברוך רבינוביץ אבל מאז שמר רבינוביץ עזב את המוסד הזה שוררת שם אנרכיה [...] מנהל 'מרכז החנוך' בירושלים לא מינו כאן שום מנהל אחראי והמוסד נחרב".²⁹

לתושבים דתיים שהתיישבו בצפון תל-אביב הקטנה היה חסר תלמוד תורה לילדיהם. תלמוד התורה "שערי תורה" שפעל בנווה שלום שירת גם אותם, אך משגדל מספרם ביקשו להקים סניף שלו במקום מגוריהם. הם פנו לשם כך לעירייה בבקשה לעזור להם בהקמת מבנה לתלמוד התורה. "ראש העירייה ענה להמשתדלים בזה כי לפי דעתו הפרטית הדרישה היא צודקת אבל זה תלוי לפי דבריו לוועידת התרבות שע"י העירייה שיש לה אבטונומיה גמורה אשר היו"ר שלה הד"ר מוסנזון הידוע ולפיכך התוצאות עדיין לא ידועות". נוכח העובדה שהחלטה על המבנה הייתה נתונה בידי ד"ר מוסנזון מגימנסיה הרצליה, שנתפס בציבור הדתי כאנטי-דתי, היה

לחוף ימים תשכון והלב, לבנו מתרונון [...] היכון לארץ-ישראל! שיבה בחינת תשובה!⁴⁰

העיתון האגודאי **ארץ ישראל בלאט** הביא לקוראיו בפולין תיאור אידילי של תל-אביב ביום חול. אין זה תיאור עיתונאי יבש. העיתונאי האגודאי כתב את התיאור בלשון גובלת בשיירה, וכל פרט תל-אביבי הוצג בהתפעלות ובאהבה: "העיר ששמיה הכחולים רוחצים בזוהרי אור, שמתגנבים לרחובותיה ומעירים את תושביה הישנים לחיי היום".⁴¹ להלן קטעים מן התיאור.

תימנים

העיתונאי האגודאי החל את סיורו ברחובות תל-אביב השכם בבוקר קודם לזריחת החמה. ראשונים נקלעו בדרכו מטאטאי הרחובות. "רובם יהודים חומים כהים, תימנים רזים ותמירים עם זקנים ארוכים ופאות מסולסלות". הוא ראה בהם דמויות יהודים קדמונים מעולם לא מוכר – מזרחי, זר ומוזר לו, המזרח אירופי, ועם זאת חש שהם קרובים לו. זקניהם ופאותיהם עושים את הזרים ליהודים אחים לבני העיירה האורתודוקסים שבפולין. הם "בני שם אותנטיים כפי שודאי נראו בני ההמון היהודי בעבר, אך הם גם יהודים משלנו [היימישע יידען]". טבעי הדבר שזמן קצר לאחר הפגישה עם יהודים אלה, ועם התגברות התנועה ברחובות, מופיעים בהם "אנשים הולכים לבית הכנסת עם טלית ותפילין מתחת לזרועם".

נוהגי הגמלים

היהודי האורתודוקסי במזרח אירופה זיהה את ארץ ישראל ואת ירושלים עם ה"מזרח", ולכיוון זה פנה בעת תפילתו. דקלים ובתים עם כפות שימשו בסמלי אגודת ישראל אלמנטים מזרחיים ארץ-ישראליים.⁴² תל-אביב נבנתה בסגנון בנייה אירופי וחסרה סממנים פיזיים מזרחיים. לכן שש העיתונאי האגודאי לראות ברחוב גמלים שבהם יכול היה להשתמש בתיאורו כמוטיב מזרחי תל-אביבי, וכך לחבר את ארץ ישראל המסורתית שבמזרח עם תל-אביב החדשה, הנבנית.

ברחוב נראים גמלים עם המובילים אותם. האם מביאים הם דרישת שלום מן המדבר או נושאים על גבם את ה"זיפזיף" מהים לבניית בתים חדשים. עד עתה היו נוהגי הגמלים ערבים בלבד, עתה נוספו אליהם גם יהודים רבים והם ייסדו חברה "אגודת בעלי הגמלים היהודים" [...]. התנועה ברחוב גוברת, יהודים רוכבים על חמורים, יהודים נושאים קנקני חלב, יהודים בעלי מלאכה עם כליהם בידיהם או על כתפיהם.

ראוי לציון השימוש במילה "זיפזיף", חול ים ששימש לבנייה והיה לאחד מסמלי בניין תל-אביב. המושג מובא בתוך התיאור האידישאי, בלא שהכותב ראה צורך להבהיר לקוראיו את המושג הארץ-ישראלי. יש בכך, לדעתי, כדי ללמד על מידת הזדהות עם המרכיבים התרבותיים החדשים של החברה התל-אביבית ובתוכם ה"סלנג" שנוצר בה.

ילדים

הילדים שהעיתונאי פוגש ברחוב התל-אביבי, "ממלאים את המדרכות. כל אחד מהם הולך לבית ספרו", לא דמו, בלבושם ובהופעתם, לילדי המחנה האגודאי. לרובם לא היו פאות ורבים מהם היו גלויי ראש. אך החיבה לארץ ישראל הנבנית גברה על זרות מראה ילדים אלה

בראשית 1935 על המצב הכלכלי בארץ, על "השכר המנופח של עבודת הבנין", וכן שבשנת 1934 הועסקו בתל-אביב כ-6,000 פועלים. עוד הובאה בעיתון תמונת עשרים פועלי בניין; כמחציתם עומדים ליד מריצות והאחרים עומדים על פיגום. "חברי פועלי אגודת ישראל בתל-אביב (ביניהם הרבה שבאו זה לא מכבר מפולין) עוסקים בבנין בית חדש". על הפיגום שבתמונה הוצב שלט ועליו הכיתוב: "קבלן קמינר, פועלי אגודת ישראל סניף תל-אביב קבוצת בנין".³⁵ הפרוזדור, עיתון המעפילים חברי אגודת ישראל, שיצא לאור במחנות המעפילים בקפריסין, הרבה לדווח לקוראיו על הנעשה בארץ ישראל, ובין היתר על מצב שוק העבודה בה. בקיץ 1947 נכתב בו: "בתל-אביב נוסד קואופרטיב בניה ביוזמת הרב אדלר, הם כבר קיבלו אחוז גבוה יותר של הזמנות".³⁶

תל-אביב של חולין

ידיעות רבות בעיתונים האגודאיים עסקו בחיי היום-יום בעיר. מיעוטן היו בגדר מידע לתושבי העיר; רובן נועדו לחברי אגודת ישראל שבגולה, ידיעות לעולים פוטנציאליים ותיאורים של הנעשה בתל-אביב.

דירה להשכיר

דירה למגורים הייתה צורך ראשוני לכל העולים. הביקוש הרב לדירות בעיר הביא לעלייה במחירי השכירות ולחשש של עולים כי לא יעמדו בתשלומים. העיתון **ארץ-ישראל בלאט** דיווח ב-1925 לקוראיו בפולין כי מספר הדירות הפנויות להשכרה בתל-אביב גדל ולא מורגש מחסור בדירות. כתוצאה מכך ירד שכר הדירה ב-15% עד 20 אחוז מהמחיר המוסכם; מחיר שהעירייה קבעה כדי להגן על דיירים.³⁷

כשמונה שנים לאחר מכן דיווח העיתון האגודאי **ארץ ישראל** לקוראיו בפולין כי "שכר דירה בערים חיפה, תל-אביב וירושלים הינו כ-1.5 עד 2 פונט לחודש ובתמורה ניתן לשכור דירת שלושה חדרים עם מרפסת ואמבטיה". לבעלי הון הבהיר העיתון כי "השכרת דירה מניבה כ-8% עד 10% רווח".³⁸

שוק לקניות

תושבי העיר המתפתחת נזקקו למרכז קניות. חברי אגודת ישראל בפולין למדו לדעת כי אם עד לשנת 1925 "די היה בשוק קטן מסחר ומזון, במפגש רחובות נחלת בנימין ואלנבי, עתה חייבים ליצור שוק גדול יותר ומתכננים שוק חדש באזור תל-נורדוי".³⁹

דמויות תל-אביביות בסתם יום של חול

מנהיגי אגודת ישראל העולמית שישבו עד למלחמת העולם השנייה באירופה ראו בחיוב את התפתחותן של ארץ ישראל ותל-אביב. הם ידעו כי אוכלוסייתה חילונית ברובה ויש בה אורחות חיים שאינם תואמים את דרכם, אך העדיפו להביא לידיעת קוראיהם את הפן החיובי של הארץ הנבנית, במטרה להגדיל את מספר העולים האגודאיים ובכך להשפיע על צביונה הדתי.

יעקב רוזנהיים, נשיא אגודת ישראל העולמית שישב בגרמניה, קרא ב-1933 בעיתונו *Der Israelit* לחברי אגודת ישראל בגרמניה לעלות לארץ ולהשתתף בבנייה. "ירושלים בונה ונבנית, תל-אביב

"בסיטונות, רבותי בסיטונות, בזול מאוד. תריסר תיאטרונים, תריסר על גבי תריסר גבאים וסופרים, וקיוסקים לגזוז ואוטומובילים, וחנויות למנופקטורה ולמכלת וכו' וכו' – ללא צורך וללא חשבון, סתם לשם מסחר גרידא, והכל ברעש ובסאון אור־נטלי".⁴³

שכונות עוני

בנימין מינץ היה פובליציסט, חוקר תולדות ישראל, וכאמור מראשי פועלי אגודת ישראל. לאחר קום המדינה הוא כיהן כסגן יושב ראש הכנסת וכשר הדואר. מינץ פרסם מאמרים רבים גם בעיתונות הכללית. ב־1936 בהקשר למאורעות הוא פרסם תיאורים ציוריים ספוגי רגישות חברתית של שתי שכונות בשולי תל־אביב שאוכלוסייתן ענייה.

בנימין מינץ

כרם התימנים

רחוב אלנבי – סרט צבעונין. מאה תמונות ברעש אחד. על רקע של בתים יפים. חלונות ראוה לתפארת [...] רק פסיעה אחת מקולנוע "רמון" – ורגלך שוקעת בחול. הנך על סף כרם־התימנים [...] רחוב גדרה קטן הוא וצר. בתים קטנים משני צדדיו. מדרכות צרות. ובאמצע חול. החול היה פעם לבן וזהבהב. עכשו הוא אפור ומוזהם. בני אדם זהמוהו במי שופכים ובפסולת מזונות [...] מרחוב גדרה תפנה ימינה, הנך ברחוב גמליאל. רק חול מגדר ועד גדר. בתים קטנים ורעועים. רבים מהם לא מטייחים ולא מסויידים. פה ושם צריף דל. פה ושם מרתף טחוב ואפל. ובאמצע הרחוב – ילדים ערומים משחקים ברפש. זקנים בחלוקים ארוכים רובצים על גלי סמרטוטים [...] הנך צועד בכבודות בחול השוקע ונדמה לך, כי נתגלגלת ללב ערב הנדחת, לעיר טיפוסית בירכתי תימן.⁴⁴

שכונת התקווה

קרקע השכונה נקנתה על ידי משרד "המושב", רק שלושים ושמונה דונמים. אבל חלקן אותם למאתיים ושמונה מגרשים. כיד הפרוספריטי הטובה עלינו [...] הרחובות חוצים את השכונה בקוים ישרי. שתי וערב. כמין טבלת שח. רחובות צרים. חסו על אמת קרקע. צריפים ובתים קטנים. מהם לא מטייחים. לכל צריף או בית – מעט ירק [...] קשה להאמין כי תל־אביב נושמת במרחק ארבעה רגעים מכאן בקצב המהיר והכרכי שלה.⁴⁵

תל־אביב מתפתחת

ההתפתחות המהירה של תל־אביב – שצמחה בחולות ושנכנתה בידי יהודים – הייתה מקור גאווה ליהודי הגולה, ובהם חברי אגודת ישראל. עיתון אגודת ישראל בפולין תיאר בגיליונו מתמוז תרפ"ה (1925) את "הצמיחה התמידית של תל־אביב ועתידה", וכלל במאמר נתונים עדכניים מתחומי פיתוח שונים. "תל־אביב נעשית המרכז היהודי הגדול ביותר בארץ זה ברור לכולם [...] היא שואבת לתוכה אלפי עולים. לפני כשבעה עד שמונה חודשים העריכו את אוכלוסייתה בכ־20,000 תושבים והיום מדברים על כ־25,000 [...] לדעת אופטימיסטים בעוד כשנתיים שלוש היא תמנה כ־100,000

ותיאורו מלא באהבה אליהם. "חלל העיר מתמלא בקולות ילדותיים בעברית הנשמעת כצלצול פעמונים. נדמה שהאוויר נעשה נערי ורווי בשמחה. לעתים נדירות ניתן לראות ילדים כה עליזים כילדי ארץ ישראל".

מצחצחי נעליים

חל־אביב קלטה יהודים מכל ארצות העולם, וברחוב שבו העיתונאי הלך נשמע בליל שפות מדהים בגיוונו שהמחיש לו את קיבוץ הגלויות שהתממש בה. "ובתוך בליל השפות של קבוץ הגלויות מצחצח נעלים עם ה'בבקשה' בעברית מזמין את בעלי הנעליים המלוכלכות של יהודי הגולה לנקות מעליהן את אבק הגלות". מצחצחי נעליים היו חלק מהנוף העירוני בארצות רבות. בתל־אביב הם קיבלו בתיאורו תפקיד סמלי, היסטורי. הם עוזרים להמוני העולים להוריד מגבם את משא הגלות את האבק שהצטבר עליהם ובעיר החדשה הם נעשים ארץ־ישראלים – מוכנים לממלכתיות הנראית באופן.

שוטר יהודי

הממלכתיות לא נתפסה בעיני העיתונאי האגודאי כחלום רחוק, אלא כמציאות שמתממשת לעיניו. השוטר שמחזיק בידו את הכוח החוקי לכפות את השלטון על האזרחים היה בפולין הגוי לבוש המדים נציג השלטון הזר. בתל־אביב חזה העיתונאי בשוטר יהודי – סמל ראשוני לממלכתיות יהודית שעומדת להתחדש בארץ ישראל. "מפעם לפעם נשמעת הקריאה 'הצידה הצידה'... כמה ביתית נשמעת קריאה זו מפי שוטר יהודי. הנה עומד שוטר יהודי בצומת רחובות. השוטר ממונה על הכוונת התנועה. הוא פוקד: ימינה שמאלה, עמוד, לך. נדמה שהשוטר צמח מתוך מקומו".

הנהלת העירייה

הנהלת עיריית תל־אביב שכולה יהודים הייתה עבור העיתונאי האגודאי הוכחה ניצחת לשלטון יהודי שהולך ומתגבש בארץ ישראל – ראשית הממלכתיות היהודית.

שעון העירייה משמיע את קולו בעיר היהודית. עיר כזו צריכה מושל ומארגן בעל כישורים טובים. עשרות האוטומובילים צריכים דרכים סלולות להוביל לפתח תקוה, ראשון לציון, בני ברק, עיר גנים... מכל העולם באים ללמוד מעיריית תל־אביב. די לחזות בשיבת מועצה כדי לדעת באיזה רצינות וכובד ראש דנים בכל שאלה גדולה כקטנה.

בגיליון תמוז תרפ"ה של העיתון **ארץ ישראל בלאט**, בסיום כתבה המתארת את התפתחות תל־אביב, קובע הכותב כי "מעבר לניהול העיר היהודית הראשונה שלנו נועדה הנהלת העיר להיות גורם מלמד ומחנך הנהגה שתוכל בבוא היום להצליח להנהיג פונקציות של שלטון בארגון גדול ורחב יותר". לגרסתו, תל־אביב היא דגם לימודי־ראשוני להנהגה פוליטית עצמאית עתידית של ישות מדינית בארץ ישראל.

הכרך האוריינטלי

היו באגודת ישראל מי שהשאון התל־אביבי הרתיע אותם. מאיר ודיסלבסקי היה מתלמידי בירנבוים ומחובבי רעיון "העולים", שנוכר לעיל, וראה בכרך גורם מזיק למרקם החברתי של העם היהודי. הוא ראה גם את הצד השלילי שבצמיחה המהירה של תל־אביב ובמאפייניה המזרח תיכוניים, שלא היו לרוחו. הוא תיאר זאת בלשונו המיוחדת:

התנועה הציונית והיה שותף מלא להצגת המדיניות הארץ-ישראלית שלה בפני ועדות החקירה של ממשלת המנדט.⁵² בראשית שנת תרצ"ח הוא פרסם בקול ישראל מאמר ראשי בן שני פרקים לסיכום שנת תרצ"ז. בפרק הראשון הוא עמד על המאורעות ועל שינויי המדיניות הארץ-ישראלית: "לידת מלה חדשה מקסימה 'מדינה יהודית' שלטון יהודי בארץ ישראל משוחרר מעול גויים [...] שלטון שלא היה לעם היהודי מחורבן ירושלים".⁵³ ההתלהבות נוכח הסיכוי למדינה יהודית השפיעה אולי על התייחסותו להקמת נמל תל-אביב. בפרק השני של מאמרו הוא ביטא התרגשות ושמחה עם הקמת נמל תל-אביב:

בניין נמל תל-אביב, המתוק כמעט היחידי שיצא מהעז והמיררות של הימים הקשים. יצירת נמל תל-אביב יש בו משום נותן לרשע רע כרשתו, תשלום גמול לרשעים אשר העיזו לכבוש תחת שלטון הטרור את הקשר שבין הישוב היהודי בארץ ישראל עם העולם כולו, את נמל יפו. ביצירתו יש גם מעשה רב לטובת בנין ארץ ישראל והצבעתה על מרצו ועזוז רוחו של הישוב היהודי בארץ ועל רוח היצירה שלו בעזה"י [בעזרת השם יתברך] [...] יש לציין שהיהדות החרדית בהמוניה עזרה הרבה לבנין הנמל ועשרות אלפי מניות נרכשו על ידי יהודים חרדים שראו את ההשתתפות במפעל זה לחובת השעה ולכבוד לישוב כולו.⁵⁴

בלוי הזכיר גם את ההתחייבות של מקימי הנמל לשמור על השבת בשטחו והביע שביעות רצון מכך שהוא מושבת בשבת.

פרעות בתל-אביב

במאורעות 1936 הייתה תל-אביב במרכז הפרעות והשכונות שגבול ביפו הותקפו בידי המון ערבי ונפגעו קשה. בנימין מיניץ ביקר בשכונות מיד לאחר ההתקפה ותיאוריו ממחישים את מראה השכונות המותקפות ותחושות תושביהן. להלן חלקים מתיאור המראות שהוא

חזה בעת את ביקורו בכרם התימנים ובשכונת התקווה:

השכונה השדודה והשרופה, שנעזבה בחלקה על ידי תושביה, המתגלגלים כפליטים בכל פינות תל-אביב [...] בתים שרופים משני צדי הרחוב, קורות מפוחמות מסגרות-חלונות עקורות מתגוללות בחול. אין דלתים ובריח. השמשות נסדקו כולן [...] הרחוב מלא שברי כלי-חרס, כרעי מטה, סמרטוטים, מזרונות שרופים וטחובים למחצה [...] ועל הכל קש קש קש...⁵⁵

האבטובוס של "המעביר" מכוסה רשת. שוטר מיוחד ורובה בידו יושב על הספסל הראשון. הנוסעים משוחחים ביניהם בלחישת [...] הדרך צרה. פרדסים גדורים בצברים מזה ומזה. הכל משתתקים. כאן מקום הסכנה העיקרי. כאן יורים. כאן קרה האסון האחרון הנורא: נרצח ראובן לוי.⁵⁶

הדי השואה

בנובמבר 1942 התפרסמו בכלי התקשורת בעולם הידיעות בדבר השמדת יהודי אירופה. מנהיגי אגודת ישראל קיימו, בעקבות פרסום הידיעות, כמה כינוסי תפילה ומאזה.⁵⁷ שניים מהם התקיימו בתל-אביב ונסקרו בהרחבה בעיתונות האגודאית. הכינוס הראשון שאגודת ישראל ארגנה התקיים באולם אוהל שם בתל-אביב ביום 22 בנובמבר 1942. נוסף על מנהיגי התנועה וחברים לקחו בו חלק הרב עמיאל, הרב הראשי לתל-אביב, ד"ר הנריק רוזמרין, הקונסול הכללי של ממשלת פולין, ואישים נוספים. בכינוס קרא הרב בלוי לכל המפלגות

תושבים". בהסתמך על "מומחה מעיתון הארץ" נקבע כי "תל-אביב תרחיב שטחה עד לפתח תקווה ולמושבה החדשה הרצליה [...] ונוכל לדבר על [...] תל-אביב רבתי". עוד נקבע בכתבה כי גם "במישור התעשייתי תל-אביב התקדמה כראוי [...] וכי העירייה זקוקה להלוואות כדי לממש תכניות פיתוח כסלילת מדרכות התקנת ביוב ושתילת גנים צבוריים".⁴⁶

תיירות

העולים חיפשו בתל-אביב קורת גג לימים הראשונים לשהותם בארץ ישראל. אלה היו "נופשים בעל כורחם". נופשים מסוג אחר היו יהודים מירושלים הרחוקה שבאו לנשום את האוויר המלוח של הים התל-אביבי ולנוח מעמלם. לעתים הגיעו לתל-אביב גם יהודים שבאו לבחון את האפשרות להשתקע בארץ או להשקיע בה. בעולים ובנופשים היו גם חברי המחנה האגודאי. מלונות מתאימים לציבור האגודאי פרסמו מודעות בעיתונים האגודאיים. מודעה מסוג זה פרסם בדצמבר 1924 צבי דב מירצקי בעל "בית אכל, מלון ופנסיון", דהיינו מענה לשלושה סוגי לקוחות – בית אוכל למבקשים מסעדה בלבד, מלון לעולים ולמבקרים ופנסיון לנופשים. במודעה פורט מיקום המלון ושירותיו: "נוה שלום על שפת הים, בית אמזליק (מול בתי פינגולד) מסודר ומשוכלל באפן אירופי, מבט נהדר נשקף אל הים – גן יפה, חדרים מרווחים ומרוהטים – חדר רחצה ואמבטיות, שרות זריזה ומצוינה, בטוח בעיני כשרות ושמירת שבת עצהיו"ט [עם צרכי היום טוב]".⁴⁷ באותה עת הודיע ארץ ישראל בלאט לחברי אגודת ישראל בפולין כי "תל-אביב מושכת אליה תיירים המהווים מקור הכנסה גדול לעירייה".⁴⁸

רכבת בתל-אביב

תל-אביב כעיר צומחת ומפתחת תעשייה הייתה זקוקה לאמצעי תחבורה מפותחים, דהיינו רכבת. ב-1925 עסקה אחת הכתובות בארץ ישראל בלאט שבפולין, בין השאר, בצורך ברכבת בתל-אביב. הכותב חייב את העתקת תחנת הרכבת מלוד לתל-אביב כתרומה חיונית לפיתוח התעשייה בה.⁴⁹ כשלושה חודשים לאחר מכן בישר העיתון לקוראיו כי חברת הרכבות הגיעה להסכם עם עיריית תל-אביב על הקמת מסילת רכבת לתל-אביב, שתהפוך את העיר לצומת הרכבות שבין ירושלים לחיפה, במקום לוד.⁵⁰

נמל תל-אביב

בשנת 1925, במאמר שדן בפיתוח תל-אביב והתפרסם בארץ ישראל בלאט בפולין, נקבע הצורך בבניית גשר בים [מזח] שישמש במקום נמל ויספק פרנסה למשפחות רבות.⁵¹ ההצעה מומשה כ-12 שנה מאוחר יותר. כשנמל יפו נסגר בפני יהודים הוקם במקומו, בים שלחוף תל-אביב, מזח לפריקת משאות מאניות ולאחר מכן גם להורדת נוסעים – "נמל תל-אביב". בניית הנמל התקבלה בקול ישראל בשמחה, לאחר שחלו שינויים במערכת שלו. הפרישה האמורה של חלק מהיישוב הישן מאגודת ישראל הביאה לשינוי גם במערכת קול ישראל. ב-1933 החל הרב משה בלוי לערוך את העיתון במקומו של עמרם בלוי שהיה עורכו מ-1927. הרב משה בלוי (1885-1946), ממנהיגי אגודת ישראל בארץ ישראל, הנהיג את הפלג המתון שביישוב הישן. הוא הסכים לשיתוף פעולה מדיני עם

- רמז לקטטה על רקע אידאולוגי בתחום הסוציאליזם. מקור הביטוי "אראלים נצחו את המצוקים" (מלאכי מרום נצחו את צדיקי הארץ) בתלמוד הבבלי, מסכת כתובות, דף כד, עמ' א. כאן הוא נאמר באירוניה ובשמחה לאיד על שהאספה הופרעה.
- 9 "יפו מול השמש, ד"ר מבשן אל מערכת קול ישראל", קול ישראל, 9.6.1922, עמ' 4.
- 10 "יום הכפורים ביפו עיה"ק", קול ישראל, 2.11.1933, עמ' 4.
- 11 שמואל שין, "על המצב [מאמר מערכת], מפריעי שלום הצבור", קול ישראל, 5.5.1934, עמ' 2.
- 12 "טריפה פלייש אין תל-אביב", די אידישע שטימע, 23.11.32, עמ' 1 (תרגום שלי).
- 13 ירושלמי, "חרדי תל-אביב איכס!", דגלנו, ה' באלול תרצ"ט, עמ' 3.
- 14 "משבוע לשבוע, פרצה קוראת לגנב...", דרכנו, כ"ז בטבת תרצ"ה, עמ' 1.
- 15 העברים הצעירים כונו גם "כנענים", התגבשו באמצע שנות השלושים ל"ועד לגיבוש הנוער העברי". בתפיסתם האידאולוגית דן בהרחבה ברוך קורצווייל, "מהותה ומקורותיה של תנועת 'העברים הצעירים' (כנענים)", ספרותנו החדשה – המשך או מהפכה?, ירושלים ותל-אביב, שוקן, תשל"א, עמ' 270-300.
- 16 ד"ר נתן בירנבוים (1864-1937), פובליציסט, הוגה דעות, היה מזכיר התנועה הצייונית ואחר כך מזכיר אגודת ישראל בראשיתן. על רעיון "העולים" שגיבש ראו יוסף פונד, "המאמין האובד בין גורדי שחקים (בעקבות העולים של ד"ר נתן בירנבוים)", מורשת ישראל, ו (תשס"ט), עמ' 126-150.
- 17 אליעזר שינדלר, "ד"ר נתן בירנבוים און זיין מלחמה פאר עליה", בית יעקב, לודז', תרצ"א, עמ' י (תרגום שלי).
- 18 י' חבס, "חדשות ביפו", קול ישראל, 8.9.1922, עמ' 3.
- 19 ישר, "בשעת כשר (לחרדי יפו)", קול ישראל, 3.11.1922, עמ' 1. בבחירות לעירייה שהתקיימו בינואר 1924 זכתה המזרחי הצעיר (רשימה דתית ציונית) בשלושה נציגים במועצה.
- 20 ז, "יפו", קול ישראל, 18.5.1923, עמ' 3.
- 21 חלק מהפורשים כינו עצמם "חברת חיים" וקבוצה מתוכה החלה לכנות עצמה "נטורי קרתא" בסוף שנות השלושים. ראו א' רובינשטיין "מישוב למדינה: מוסדות ומפלגות", בתוך: בנימין אליאב (עורך), הישוב בימי הבית הלאומי, ירושלים, כתר, 1979, עמ' 129-284.
- 22 מנחם פרידמן, חברה ודת: האורתודוקסיה הלא-צייונית בארץ ישראל 1918-1936, ירושלים, יד בן-צבי, תשל"ח, עמ' 354-355.
- 23 "תל-אביב", דרכנו, כ"ז בטבת תרצ"ה, עמ' 21.
- 24 הדרך, י"ג בתשרי תש"ג, עמ' 4, 8. "טלתיים" הן טליתות בהיגוי אשכנזי (טַלְטִים); "קפוטה" היא מעיל שחור ארוך המאפיין לבוש חסידי.
- 25 "קרית אחיעזר", הדרך, כסלו תש"ג, עמ' 8.
- 26 "צרכנייה של אגו"י בת"א", הדרך, כ"ח באלול בתש"ב, עמ' 6.
- 27 ז, "יפו", קול ישראל, 8.9.1922, עמ' 3.
- 28 "יהודי מסלובקיה מכתב למערכת", "ישראל רוקח מ"מ ראש העירייה אל מערכת קול ישראל", קול ישראל, 2.8.1934, עמ' 4.
- 29 בנימין מינץ, "כתב האשמה", בטוי, תמוז תרפ"ט, עמ' יג.
- 30 ח"י, "מחיי החרדים ביפו", קול ישראל, 22.9.1922, עמ' 3.
- 31 וידיסלבסקי חתם על מאמריו בשם ו' לייכטר או מאירי. דיון בפעילות הספרותית של וידיסלבסקי ובתכניו בטוי נכלל בספרי ילקוט רעים חרדים: שירת משוררים אגודאיים צעירים בארץ-ישראל בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים, ירושלים, כרמל, תשס"ח, עמ' 49-64.
- 32 ו' לייכטר, "בין ראובן לשאגאל", בטוי, כסלו תרפ"ט, עמ' כא.
- 33 מאירי, "עונג שבת וחלול שבת בתל-אביב", שם, עמ' יט.
- 34 "די אויסטעלונג און יאריד פון נאנהטען מזרח אין א"י", ארץ ישראל בלאט, י"ח בתמוז תרפ"ה, עמ' 19.
- 35 דרכנו, 13.1.1935, עמ' יד.

להתאחד לפעילות הצלה משותפת ופורסמו בו 14 החלטות שעיקרן הבעת זעזוע נוכח הרצח וקריאה לעמי העולם לפעול להצלת יהודי אירופה.⁵⁸ כינוס נוסף בתל-אביב התקיים באולם יאשה חפץ (לימים קולנוע מתמיד) בל"ג בעומר (23.5.1943), ובו השמיעו מנהיגי אגודת ישראל קריאות לעולם החופשי לא להסתפק בהצהרות אלא לפעול להצלה.

אחרית דבר

פנים רבות לתל-אביב. כפי שאין אחידות דעות בתוך המחנה האגודאי כך גם משתקפת תל-אביב בעיתונים בצורות שונות. המחנה המתבדל, רובו מחוגי היישוב הישן, ראה בה קודם לכול את תופעות החילון ושם את הדגש בתיאוריו על הפן השלילי שבה – עיר אנטי-דתית שפוגעת ברקמת החיים של תושביה שומרי המצוות. לעומת זאת, המחנה המשתתף באגודת ישראל, ראשי אגודת ישראל בפולין והיישוב החדש האגודאי שבארץ ישראל, ראו בה את החיוב שבצמיחת עיר חדשה בחולות כסמל לבניין הארץ. עיתונייהם הביעו התפעלות מתופעות של חידוש הממלכתיות שהם ראו בה – שוטר יהודי, ילדים דוברי עברית שאין בעולם שמחים כמותם, הנהלת עיר שמתפקדת לדוגמה ומשמשת כור היתוך למנהיגות העתידית במדינה שתקום.

בעוד עיתוני אגודת ישראל בפולין הביעו התפעלות ללא סייג מן העיר החדשה, התריעו בני היישוב החדש האגודאי בארץ ישראל על תופעות חברתיות שליליות שהם חזו בתוכה: התפתחותה הפיזית עם סממנים של עיר ים תיכונית ועוני משווע של חלק מאוכלוסייתה. כל המחנות בארץ ישראל שבאגודת ישראל גילו מעורבות גדולה בנעשה בתל-אביב. היישוב הישן בכתבותיו הביקורתיות על תל-אביב וברצונו להכתיב ליישוב החדש האגודאי את אופן התנהגותו הביע רצון עז להשתתף בעיצוב אופיה היהודי של העיר ובבנייתה.

היישוב החדש האגודאי היה לחלק הדומיננטי באגודת ישראל בארץ ישראל ועשה את תל-אביב למרכז הפוליטי והחברתי שלו, כמשקל נגד למוסדות היישוב הישן בירושלים. חברי מחנה זה השתלבו בחיי העיר, היו לחלק אינטגרלי מאוכלוסייתה ולקחו חלק בבנייה.

הערות

- 1 ספר הכנסיה הגדולה, ירושלים, אגודת ישראל העולמית, הועד הפועל, תש"ם, עמ' 13.
- 2 "אספת המועצה המרכזית של שלומי אמוני ישראל בפולין", הדרך, ז' באדר ב תרפ"א, עמ' 24.
- 3 אלטר אברהם מרדכי, אוסף מכתבים ודברים, ווארשא: פ' לוי, תרצ"ז, עמ' סא-סב.
- 4 מידע על עיתוני אגודת ישראל ודיון בהתפתחות העיתונות האגודאית ותכניה מצוי בספרי מתוי דרך שנמצא בשלבי הוצאה לאור.
- 5 הגימנסיה העברית הרצליה הוקמה ב-1906 ביפו כמוסד פרטי והועתקה ב-1909 לתל-אביב. היא טיפחה את הרגש הלאומי ועוררה התנגדות עזה במחנה הדתי מאחר שמקצועות היהדות נלמדו בה מתוך השקפה חילונית. התנ"ך נלמד מפי בן-ציון מוסינזון בגישת ביקורת המקרא.
- 6 "יפו", קול ישראל, 15.12.1922, עמ' 3.
- 7 "תל-אביב תל-פיות ותל זיההדות", קול ישראל, 22.1.1931, עמ' 2.
- 8 יפוא, "יפו", קול ישראל, 19.5.1922, עמ' 4. "מלחמת השפות" הסתיימה כעשר שנים קודם לכן בניצחון העברית על הגרמנית. סביר להניח שהכותב

- 36 "תל-אביב", הפרוודור, תמוז-אב תש"ז, עמ' 4 (תרגום שלי). חלק מהעיתון נכתב בעברית וחלקו באידיש.
- 37 "דירה-געלד אין תל-אביב", ארץ ישראל בלאט, א' באלול תרפ"ה, עמ' 16 (תרגום שלי). ארץ ישראל בלאט (בלאט = עיתון) יצא לאור כשנה מטעם המרכז הארץ-ישראלי של אגודת ישראל בפולין. ב-1935 אגודת ישראל בפולין הוציאה לאור עיתון דומה בשם ארץ ישראל.
- 38 "הייזער און דירות", ארץ ישראל, כסלו תרצ"ג, עמ' 17 (תרגום שלי).
- 39 ארץ ישראל בלאט, י"ב בתשרי תרפ"ו, עמ' 7.
- 40 *Der Israelit*, ספטמבר 1933. תרגום לעברית מתוך: יעקב רוזנהיים, כתבים: מבחר מאמרים ונאומים, ירושלים, הסתדרות אגודת ישראל העולמית, תשל"ל, עמ' שטז.
- 41 ר"פ, "א טאג אין תל-אביב", ארץ ישראל בלאט, י"ב בתשרי תרפ"ו, עמ' 7-6 (תרגום שלי) (להלן: ר"פ, "א טאג אין תל-אביב").
- 42 תיאור סמל שכזה מצוי במאמרי "סימבוליות ציונית בסמלי אגודת ישראל", הצינונות, כג (2001), עמ' 35-47.
- 43 מאירי, "עונג שבת וחולל שבת בתל-אביב", בשו"י, עמ' יט.
- 44 בנימין מינץ, "בכרם התימנים השדוד והשרוף", הארץ, 5.8.1936, עמ' 2 (להלן: מינץ, "בכרם התימנים").
- 45 בנימין מינץ, "בשכונת התקוה", הארץ, 17.8.1936, עמ' 2 (להלן: מינץ, "בשכונת התקוה").
- 46 פוקס, "דער כסדריגער וואוקס און די צוקונפט פון תל-אביב", ארץ ישראל בלאט, י"ח בתמוז תרפ"ה, עמ' 2 (תרגום שלי) (להלן: פוקס, "דער כסדריגער").
- 47 מודעה, קול ישראל, 12.12.1924, עמ' 1.
- 48 פוקס, "דער כסדריגער".
- 49 שם.
- 50 ר"פ, "א טאג אין תל-אביב".
- 51 פוקס, "דער כסדריגער".
- 52 יוסף פונד, פירוד או השתתפות: אגודת ישראל מול הצינונות ומדינת ישראל, ירושלים, מאגנס, תשנ"ט, עמ' 49-60.
- 53 משה בלוי, "תרצ"ו א", קול ישראל, 10.9.1937, עמ' 1.
- 54 משה בלוי, "תרצ"ז ב", קול ישראל, 17.9.1937, עמ' 2. להקמת נמל תל-אביב נוסדה "חברת אוצר מפעלי ים" שמניותיה נרכשו על ידי הציבור היהודי. ב-1936 נבנה מזח עשוי מתכת ששימש נמל עד לסיום הקמת נמל הקבע עם שובר גלים, בפברואר 1938.
- 55 מינץ, "בכרם התימנים".
- 56 הנ"ל, "בשכונת התקוה".
- 57 לתיאור הכינוסים ראו יוסף פונד, תנועה בחברות: מנהיגות אגודת ישראל לנוכח השואה, ירושלים, ראובן מס, תשס"ח, עמ' 231-235.
- 58 "אספה רבת-יעם של אגודת ישראל", הדרך, י"ז בכסלו תש"ג, עמ' 5-6.